

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ

ОПАНАС МАРКОВИЧ У КИРИЛО-МЕТОДІЇВСЬКОМУ БРАТСТВІ

Навколо особи Оп. Вас. Марковича в літературі виникало багацько спірних питань; їх почасти розв'язано, як, наприклад, питання про участь його в літературній творчості Марка Вовчка, а почасти за браком відповідного матеріалу вони ще чекають освітлення. Сама постать Оп. Вас. здається нам ще не досить з'ясована. Лишаються неосвітлені навіть стосунки його до Марії Олександрівни Маркович, історія їх розходження, трагічна самотність Оп. Вас. під той час, як Мар. Олександрівна жила за кордоном. В оцінці особи О. Марковича, в нечисленних згадках близьких до нього людей ми знаходимо моменти певної ідеалізації, що їх мотивувалося найбільше тим спочуттям, яке викликала відірваність його від родини, самотність, злидні, в яких проходило життя Оп. Вас. після розлуки з дружиною. Марія Олександрівна увесь час збиралася повернутися до Оп. Вас., повернути йому сина, але не зібралася й до його смерті, і тим самим надавала життю свого чоловіка ще більшого суму й болю, а все це кидало на постать О. Марковича в очах близьких до нього людей особливо сумні й болісні риси. Можна гадати, що цілком освітить ці стосунки листування Мар. Ол. й Оп. Вас., яке було в руках В. Доманицького й лягло в основу його статті про Марка Вовчка в „Літ.-Наук. Вістнику“ (1908 р., кн. 3, стор. 48—75). В. Доманицький так оцінював ці матеріали: „Найцінніше джерело для біографії Марії Олександрівни, а разом з тим і Опанаса Василевича—це їх листування. Тут, як в дзеркалі, одбивається істота їх обох. На щастя збереглися листи, почавши з самої знайомості їх в Орлі, в році 1850, і ці листи дуже цінні тим, що показують, чого вимагав Опанас Василевич од budouчої дружини своєї і який вплив його був на молоду дівчину“¹. Сподіваємось, що ці дорогі цінні матеріали в скорому часі буде вже цілком опубліковано в одному з українських видань; тоді прогалину що до матеріалів, які освітляють постать О. В. Марковича, буде цілком заповнено².

I.

Підчас арешту в справі Кирило-Методіївського братства Оп. В. Марковичу було 25 років. Ми мало знаємо, як складалося його життя до 1847 року. З тих невеличких згадок, які існують в літературі про О. Вас., довідуємося тільки, що він походив з тієї лінії родини Марковичів, яка жила в Пирятинському повіті. Батько його був великий пан, мав у селі Кулажинцях великий маєток, але дуже швидко перевів ні нашо все своє добро. Спричинилося до того широке, гостинне життя, яке Василь Маркович вів у своєму маєтку: бенкети, музика, капели, завжди одчинені двері для знайомого й незнайомого панства. Дитячі роки свої Опанас

¹ Л.-Н. В., 1908, кн. 3, стор. 52.

² Тепер це листування переходується в Пушкінському Домі в Ленінграді; його й обробила й виготовила до друку Є. П. Казанович.

Маркович провів у цьому оточенні батьківського дому, і з нього виніс „незвичайно добру, м'яку, гуманну, але жваву і палку“ вдачу¹. Крім Опанаса було ще двоє синів: Василь, батько майбутнього письменника Дмитра Марковича, та Іван, сам письменник, автор одної статті в „Основі“.

В цьому-ж таки оточенні родинного гнізда Опанас Василевич сприйняв і перші життєві враження, що розбуркали думку його; це були враження від підневільного життя українського селянина.

На допиті в Києві перед управителем генерал-губернаторської канцелярії М. Писаревим Опанас Василевич поясняв своє народоловство та своє піклування в справі селянської освіти саме отими важкими враженнями від села, які в нього збереглися ще з дитинства. „Родившись в Малороссіи, — написав він своєю рукою, — и воспитываясь первоначально в деревнѣ, а потомъ часто бывая в Малороссіи у родныхъ, я бывалъ неоднократно свидѣтелемъ того развращенія и нравственнаго упадка простаго народа, которые производятся в немъ пьянствомъ; мнѣ, какъ молодому человѣку, казалось ужаснымъ такое всеобщее в народѣ развращеніе, ибо не только поражены имъ мужицины в зрѣлыхъ лѣтахъ, но весьма часто мнѣ случалось видѣть опьянѣлыми до безумія женщинъ и дѣтей. Сердцу моему, непривыкшему ни къ какимъ подобнымъ явлениямъ, и душѣ, освященной истинными правилами православной вѣры, невыносимо было смотрѣть на это уничиженіе и уничтоженіе цѣлаго народонаселенія“². Опанас Василевич жодним натяком не звязав тут це явище народнього побуту з кріпацтвом, але для нас немає сумнівів, що вихідним пунктом для всіх проєктів поліпшити побут селянства було те завдання, яке братчики накреслили в своїх „Главныхъ правилахъ общества“: „Общество будетъ стараться заранѣе объ искорененіи рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ, равнымъ образомъ и о повсемѣстномъ распространеніи грамотности“³. Вражіння з дитинства та юнацтва зміцніла впевненість в справедливості цієї вимоги—визволення разом з просвітою. На допиті Маркович так розкривав ідеалістичні поривання свого юнацтва: „Неволью послѣ этихъ грустныхъ, тягостныхъ впечатлѣній, являлась вѣ душѣ мысль, какимъ бы образомъ избавить этотъ добрый народъ отъ бѣдствій, вѣ которыя ввергаютъ его непомѣрное употребленіе водки... Когда однажды подобная мысль упадетъ в неиспорченное сердце молодого человека, то я полагаю, она не можетъ его не оставить безъ того, чтобы не произвести в немъ пламеннаго желанія пособить этому, такъ сказать, сроднившемуся съ простымъ народомъ бѣдствію“⁴. Звичайно Standpunkt, з якого розглядалося ці „бѣдствія“—панський дім батька,—накладав певні риси на уявлення юнака, які відчуються вже в наведених вище цитатах.

От з цього родинного оточення, що заклало в Марковичеві основні риси його світогляду та вдачі, він попадає в київську другу гімназію, а потім у київський університет на перший відділ філософічного факультету (так тоді називали історично-філологічний факультет). На студентські роки Марковича припадають його перші спроби виступити на наукову стезжку, а також і перші знайомства з братчиками, особливо з Костомаровим. В університеті починав тоді свою науково-педагогічну діяльність молодий професор з історії словесности М. Т. Костир. Костир р. 1844 блискуче, хоч із великими перешкодами з боку старої професури, як Максимович, Ставровський, оборонив свою магістерську дисертацію „Ба-

¹ „Правда“, 1889, вип. XI, стор. 109.

² Матеріали до історії Кирило-методіївського братства. Приладив до друку М. Грушевський, стор. 127.

³ Былое, 1906, № 2, стор. 67.

⁴ Матеріали..., стор. 127.

тюшков, Жуковський і Пушкін“. Вже на самому диспуті повіяло чимось новим, а в лекціях Костира студенти почули цілком новий підхід до історії словесности. Його вони не могли мати ні на лекціях Максимовича, ні на лекціях Селіна. Це був філософський підхід і філософське угрунтування теорії літератури. Максимович читав ще в університеті, хоч був уже в одставці і навіть на 2 роки переривав читання лекцій, проживаючи на своїй Михайловій горі проти Канева. Максимович уже не міг задовольнити наукових інтересів студентства, і єдине, чим він притягав ще до своїх сухих і одноманітних лекцій із старої літератури, були екскурси в народну творчість: розгляд українських дум та пісень.

Знайомство Оп. Вас. Марковича з Костирем сталося мабуть р. 1843, коли М. К. Чалий, один із трьох близьких учасників приватних занять у Костира, вже кінчав університета (два інших були студенти: Євген Малавський і Опанас Маркович). Темою приватних бесід у Костира були місцеві говірки трьох ближчих губернь. „Въ интимныхъ бесѣдахъ нашихъ,—згадує М. Чалий,—по вечерамъ у насъ выработался планъ ученой экспедиції по Кіевской, Черниговской и Полтавской губерніямъ для изученія мѣстныхъ говоровъ, съ участіемъ трехъ студентовъ: пишущаго эти строки—для Черниговской, Афанасія Маркевича—для Полтавской и Малавскаго—для Кіевской губерній“¹. Але проект цей не здійснився. Костир проводив його через раду університету і зустрів рішучу опозицію від Ставровського. Думку Ставровського, що ця експедиція не входила в службові завдання професора університету, підтримали й інші члени ради.

Очевидно ще перед тим, як явився Костомаров, М. Т. Костир відіграв ролю центру, що об'єднував студентську молодь тих часів, принаймні ту молодь, що купчилася навколо Кирило-Методіївського товариства. Міцні звязки студентів з Костирем лишилися на довгий час. Ми відчуваємо це в листуванні братчиків. Василь Білозерський увесь час через Опанаса Марковича передає Костиреві привітання. „Къ Н. Троф. (Костирю) письмо не конченное лежитъ,—пише він в одному листі,—и я теперь никакъ не могу послать. Поклонись ему и поздравь съ днемъ ангела. Скажи ему, что я желаю ему всего прекраснаго, заслуженнаго его благородною душою. Через недѣлю онъ получитъ отъ меня письмо“². „Поклонись Ник. Тр. низенько,—читаємо в другому листі,—и скажи, що я добре памятую на его розмову. Управляюсь трохи—и приймусь за дѣло“³. В цих роках, на які припадає початок знайомства Оп. Марковича з молодим професором—Костирем, в осередку знайомих між собою студентів зав'язуються звязки тих стосунків, що покладають далі основу під братерське об'єднання в Кирило-Методіївському товаристві; це роки 1844 і початок 1845, коли Опанас Маркович живе разом з товаришем на факультеті, пізніше—братчиком-таки Олександром Навроцьким і через нього зв'язується з іншими діячами братства. Навроцький доводився родичем Гулакові, який тільки-що скінчив свою науку в дерптському університеті й уступив на службу до генерал-губернаторської канцелярії. Гулак, як вихованець німецької вищої школи, добре знав цю мову і на ґрунті того, що Маркович та Навроцький вивчали німецької мови, в Опанаса Василевича з Гулаком склалися близькі стосунки. В ці-ж такі роки познайомився Маркович з Кулішем та Костомаровим. Куліш учителював у київсько-подільській повітовій школі. На ґрунті українофільства два палких ентузіясти—Маркович і Куліш—легко зійшлися, і як визнавав на допиті сам

¹ К. Ст., 1889, кн. 11, стор. 278. Малавський був товариш М. К. Чалого у випуску (1844 р.). Див. Академіческіє списки Имп. Унив. Св. Владим., К., 1883.

² Справа № 81, част. 11, (лист з 1846 року).

³ Теж; дата листа: 30 серпня 1846 р.

Маркович, стосунки його з Кулішем були надзвичайно близькі. Через Куліша Маркович зазнайомився з Василем Білозерським та Костомаровим.

Микола Іванович Костомаров з'являється в Києві лише в серпні 1845 р. і десь тоді-ж-таки через Куліша він познайомився з Марковичем, бо Куліш дуже швидко після того, як переїхав Костомаров, поїхав на його місце за вчителя історії до м. Рівного. Костомарова було переведено на посаду вчителя історії до 1-ої київської гімназії, а ще за рік Костомаров став за ад'юнкта історичної катедри в університеті¹.

Переїхавши до Києва, Костомаров одразу попадає на готовий уже для товариства ґрунт. Знайомство з Марковичем приводить його до спільного життя на одному помешканні,—і це все ще більше сприяє тому, що Костомаров входить де-далі глибше в цей товариський гурток. Марковича з Костомаровим поєднала спільність інтересів, які раніше зблизили його з Кулішем. Вони зішлися на ґрунті любови до української етнографії: обидва вже виявили свій нахил і зацікавленість до цієї справи. Костомаров оборонив свою дисертацію про історичне значіння руської народньої поезії², яку цілком оперто на порівнянні української та великоруської історичної поезії. Маркович, як свідчили його товариші, збирав колядки, пісні, казки, причти, любив і добре співав пісень і навіть надрукував у „Кіевскихъ Губернскихъ Вѣдомостяхъ“ якусь статтю в цій галузі. Збирав етнографічні матеріали в Рівному й Костомаров. Костомаров і Маркович прожили разом тільки кілька місяців (серпень—грудень), бо в грудні 1845 року Костомаров поїхав до матери ліквідувати свій маєток, а повернувшись 25 грудня до Києва, він оселився вже в Гулака. Помешкання цих двох керівників братства очевидно стає центром братерських об'єднань. На кінець 1845—початок 1846 р. і припадає заснування братства. В цій справі Костомарову належить чільне місце. З його згадок в автобіографії ми й знаємо про цей початковий момент. Костомаров трохи хворів після того, як повернувся до Києва, і його одвідували Навроцький, Білозерський та Маркович і тут у дружніх бесідах склалися думки, що лягли в основу ідеології братства. Костомаров скеровував бесіду на тему про слов'янське об'єднання й добився того, що всі, або більшість з учасників бесід, захопилися цією ідеєю. „Взаимность славянских народов в нашем воображении не ограничивалась уже сферою науки и поэзии, но стала представляться в образах, в которых, как нам казалось, она должна была воплотиться для будущей истории. Мимо нашей воли стал нам представляться федеративный строй, как самое счастливое течение общественной жизни славянских наций. Мы стали воображать все славянские народы соединенными между собою в федерации, подобно древним греческим республикам, или Соединенным Штатам Северной Америки, с тем, что бы все находились в прочной связи между собою, но каждая сохраняла свято свою отдельную автономию. Во всех частях федерации предполагались одинакие основные законы и права, равенство веса, мер и монеты, отсутствие таможен и свобода торговли, всеобщее уничтожение крепостного права и рабства, в каком бы ни было виде, единая центральная власть, заведующая сношениями вне союза, войском и флотом, но полная автономия каждой части по отношению к внутренним учреждениям, внутреннему управлению, судопроизводству и народному образованию. Ближайшим и вернейшим путем к достижению этой цели в далеком будущем предполагалось воспитание общества в духе таких идей, а потому считалось необходимым, чтобы в университетах и прочих учебных

¹ З Рівного Костомарова переведено було 28 липня 1845 року. Затверджено його на ад'юнкта між 1 і 26 серпня 1846 р. Див. „Столетіе Киев. Первой Гимназии“, т. I, стор. 106.

² Харків, 1843.

заведеннях були люди искренно преданные этим идеям и способные внедрять их в юные поколения. С этой целью явилась мысль образовать общество, которого задача была бы распространение идей славянской взаимности, как путями воспитания, так и путями литературными. В виде предположения, мною начертан был устав такого общества, которого главными условиями были: полнейшая свобода вероисповедания и национальностей и отвержение иезуитского правила об освящении средств целями, а потому заранее заявлялось, что такое общество ни в каком случае не должно покушаться на что-нибудь имеющее хотя тень возмущения против существующего общественного порядка и установленных предержавных властей. Товарищи мои искренно приняли эти идеи; самому обществу предположено было дать название общества св. Кирилла и Мефодия, славянских апостолов. Мысль об основании общества вскоре была забыта, после того как я, оправившись от недуга, стал ездить в гимназию на должность, и с приездом ко мне матушки на постоянное жительство нанял другую квартиру; но мысль о славянской взаимности и славянской федерации глубоко оставалась у всех нас, как заветная в жизни¹.

Костомаров не називає прямо нікого з перших членів цього новородженого товариства, але згадуючи про учасників бесід на помешканні Гулака, де й сам він жив, хворіючи на горло, він називає В. Білозерського та Оп. Марковича. На першому-ж допиті Костомаров розказав власне те-ж саме, що й пізніше в автобіографії, і лише підкреслював, що жодного товариства не було, а збиралися знайомі й говорили між собою про різні справи. „Кольцо съ именемъ Кирилла и Мефодія,—говорив він—выдумано мною въ началѣ 1846² года, но безъ всякаго намѣренія составить общество, а изъ уваженія къ памяти великихъ просвѣтителей славянъ. Кольцо носилъ Гулакъ, Навроцкій, кажется, но также безъ всякаго общества. Потомъ мы собирались—не съ цѣлю общества, а просто какъ знакомые я, Гулакъ, Навроцкій, Посяда, Марковичъ и еще кто случится изъ гостей, но объ обществѣ никакoмъ не думали, по крайней мѣрѣ я не считалъ это обществомъ, что люди зна(комые) сходились и говорили о разныхъ предметахъ, преимущественно о славянствѣ—на что я не думалъ имѣть какихъ-нибудь злобныхъ замысловъ, въ этомъ могу побояжиться, кромѣ того, что болѣе по любопытству слушалъ что-нибудь противное³, но объ уставѣ ничего не знаю, а ежели кто составилъ такой уставъ и вздумалъ принять кольцо имен. Кирилла и Мефодія символомъ, то я не считаю себя членомъ такого общества, каково бы оно ни было, такъ что какой то бездѣльникъ похитилъ мое невинное изобрѣтеніе и присвоилъ гнусному замыслу“. Змiнивши відповідно всю фразеологію цього свідчення, яке давалося перед жандармами з тим, щоб вигородити себе, ми знаходимо тут накреслений певний склад товариства, серед членів якого бачимо Марковича. Лишається тільки пояснити свідчення самого Оп. Марковича що до участі його в Кирило-Методіївському братстві. На другому допиті в Києві Маркович розповів, що Костомаров „однажды, среди обыкновеннаго разговора объ ученыхъ предметахъ и занятіяхъ литературныхъ, упомянулъ, что хорошо бы мнѣ принадлежать къ обществу, которое для сего уже составилось. При семъ онъ мнѣ показалъ, что знакъ этого общества было кольцо, которое было у него на рукѣ. Понимая, что для составленія ученаго и литературнаго общества не нужно никакихъ подобныхъ знаковъ и что, можетъ быть, въ этомъ обществѣ есть

¹ Автобиография Н. И. Костомарова, М., 1922, стор. 187—189.

² В оригіналі 1846 переправлено з 1844.

³ В оригіналі після цього слова закреслено: „и преступное“.

что-либо и такое, что можетъ быть противно правительству, потому что Костомаровъ иногда выражалъ мысли объ общемъ соединеніи славянъ всѣхъ поколѣній въ будущемъ неопредѣленномъ времени, я рѣшительно отказался отъ всякой принадлежности къ какому бы то ни было обществу и когда чрезъ нѣсколько времени, припомнивъ объ этомъ разговорѣ, спросилъ Костомарова о его обществѣ, то онъ мнѣ отвѣчалъ, что оно разстроилось и уже не существуетъ, но отвѣчалъ со смѣхомъ“¹.

На підставі цього свідчення в докладі Орлова аргументувалося повну непричасність Марковича до таємного товариства. Ми вже показали, що Костомаров ясно назвав Марковича учасником бесід братчиків; виходить, що Маркович одкидав тільки якийсь формальний момент вступу: прийняття уставу, перстень, то-що. Якщо для таємного товариства ці формальні моменти і грали якусь роль, то з самого оповідання Марковича ясно, що його було уведено в курс цих таємних ознак братства: Костомаров, головний ідейний керівник, посвятив його в справу з перснем св. Кирила та Методія. Навіть більше, Костомаров сам на одному з допитів сказав: „Студенты, какъ Марковичъ, Посяденко, Навроцкій, втершись въ мой домъ, дѣйствиельно разглашали, что они были въ обществѣ, что доходило стороною до моего слуха, за что я имъ далъ отказъ и даже весьма неучтивый“².

Суперечність у цих свідченнях що до участі Оп. Марковича в братстві зводиться, звичайно, до того, що й сам він хотів себе вигородити, і товариші його не договорювали всієї правди. Але оповідання Марковича, як Костомаров закликав його до товариства, і коли той одмовився, то говорив потім, що товариство розпалося, здається нам, цілком збігається зі свідченнями інших братчиків, що таємне товариство існувало дуже короткий час, і більше в думках, ніж на ділі. Можна думати, що був момент, коли братчики (основне ядро: Костомаров, Гулак, Білозерський) збиралися звязати себе формальними „узами“ таємного товариства: статут, присяга, формальне прийняття членів, певна форма існування товариства, то-що, і навіть приступили до цього. Костомаров склав статут, зовнішньою ознакою приналежності до братства взяв перстень з іменами Кирила та Методія, почав вербувати членів. І коли від товариства першого складу (Костомаров, Гулак, Білозерський, можливо й Навроцький) перейшли до ширшого об'єднання, куди хотіли втягти й молодь, то тут формальні ознаки таємного товариства ставали на перешкоді й могли відштовхнути нових членів, як про це оповів Маркович. Сам Маркович, Посада та Андрузький і були тими членами, що пристали до товариства р. 1846 й що їх при вступі не було звязано формальностями.

В товаристві Маркович, як сказав про нього Андрузький, був більше учнем, ніж учителем. Проте серед інших братчиків була в нього своя робота й свої плани. Ці плани наближали його знов-таки до Костомарова, бо з усіх братчиків крім Куліша були Костомарову найближчі. Маркович взявся до здійснення того плану, що намітило братство і що його пощастило реалізувати тільки в 60-х роках.— видання для селян популярних книжок і часопису українською мовою. Донощик Петров заявив в „III отдѣленіи“, що Маркович „весьма ревностно старался перекладывать различные предметы науки на малороссійскій языкъ, излагая это популярно“³. Конкретно Маркович збирався писати географію

¹ Справа № 81, ч. 11, арк. 29. Порівн. Матеріяли..., стор. 132—133.

² Справа № 81 ч. 3, арк. 45—68. Порівн. Матеріяли..., стор. 57. Білозерський у своїх свідченнях навпаки сказав, що Маркович навіть не знав про товариство (Матеріяли..., стор. 100).

³ Всі троє під керівництвом Костомарова перекладали давніх письменників, що писали про Україну. Костомаров доручив їм перекласти твір Пасторія „De bello scithico Сосассисо“ з латинської мови. Костомаров одзначав їх повну незацікавленість слов'янством (Матеріяли..., стор. 45).

і працював над перекладом історії грецької республіки¹. Про видання популярних книжок, крім свідчень Марковича, ми знаємо ще з відповідей на допиті Куліша та Андрузького. Куліш говорив про план видання популярних підручників з історії, географії, рахівництва та сільського господарства. Завдання Марковича цілком збігалося з загальними завданнями братства в освітній справі. Що до журналу, то й тут Маркович відіграв свою роль. Костомаров, що вдавався до попечителя шкільної округи за дозволом, оповідав про це так, що Марковичеві можна приписати головну роль ініціатора або майбутнього видавця: „Студентъ Марковичъ,—казав Костомаров,—имѣлъ большую охоту издавать Сельское Чтеніе для простыхъ малороссіянъ, на малороссійскомъ языкѣ, и къ этой мысли приступили въ декабрѣ (1846 р.) Гулакъ, Шевченко, Кулишъ и я“². Проект Марковича—взяти за зразок „Сельское Чтеніе“ кн. Одоєвського виник в братстві після того, як не здійснився проект костомарівського журналу—всеслов'янського характеру, що мав на меті втілити в собі основну думку братства—пропаганду єднання слов'янських народів, і що його мало складатися всіма слов'янськими мовами.

Зовсім нереальний костомарівський проект, навіяний слов'янофільським романтизмом, у Марковича перетворився на реальний план популярного народного видання. В цій стадії журнальної справи братства Маркович дійсно більше ніж інші братчики приклав рук до практичного здійснення плану. Він поробив цілу низку перекладів з „Сельскаго Чтенія“, вибрав ті статті, що підходили до місцевих українських інтересів „съ нѣкоторымъ приспособленіемъ къ мѣстности“, і покладав велику надію на вплив майбутнього журналу³.

Цих даних досить, щоб визнати Оп. Марковича активним і свідомим братчиком.

Цікаво, що в останні хвилини життя Опанас Маркович згадав про ідеали Кирило-Методіївського гуртка. Вмираючи на руках свого небожа, відомого письменника Дмитра Марковича, Опанас Василевич попросив його дати з шкатулки папери. „Я подаль,—оповідає Дмитро Маркович,—и онъ сталъ уничтожать массу замѣтокъ, писемъ... Вынулъ конвертъ изъ твердой бумаги, онъ далъ его мнѣ.—„Отут двѣ бумажки, там написано, чого ми хотіли, чим жили, в кого вірували... Захочай, оддай (матері), нехай сховає, а як можна буде, надрукуй“. Більше ні до чого не могли стосуватися ці папери, як до братства, і характерно для Оп. Марковича, що через 20 років він згадує з почуттям пошани про думки та плани своєї молодості.

II.

Така була роля Марковича в братстві. „Болѣе ученикъ, нежели учитель“, як бачимо, не вклав чогось дуже великого в те, що взагалі встигли зробити братчики. Він пристав до товариства, коли воно кинуло небезпечні формальні ознаки свої, і був може правий, коли формально одхрещувався від участі в таємному товаристві. Ідейно й по суті зв'язаний з ним, він уніс свою часточку в роботу й найбільше в видавничо-просвітній справі. Ми дуже мало маємо матеріалу, щоб схарактеризувати Оп. Василевича як людину під цей час його участі в братстві. Людина тільки формувалася під живущим впливом таких товаришів, як Костомаров, Гулак. Крім характеристики Андрузького (про учеництво Марковича) ми маємо докладніше змальовану духову постать Оп. Василевича в словах В. Білозерського, написаних під час допитів у „III отдѣленіи“. Даючи характеристику всім братчикам підряд, Білозерський докладно характе-

¹ Матеріяли..., стор. 113. ² Матеріяли..., стор. 46. ³ Матеріяли..., стор. 128.

ризує Опанаса Василевича. Між иншим він говорить: „Марковичъ молодой человекъ съ весьма добрымъ сердцемъ, но съ характеромъ еще не остепенившимся. Онъ не показалъ ни сдного дѣйствія, имѣвшаго отношеніе къ обществу, о которомъ онъ не зналъ и сочувствовалъ только любви къ малороссійскому языку и поэзіи“. За цю добрячу й палку („неостепенившійся характеръ“) вдачу Марковича дуже любили в братстві, і навіть Костомаров, який з досить великим високомір'ям ставився до студентів, одзначав серед них Марковича і для нього в своїх свідченнях знаходив тепліші слова. Далекий від політичних проєктів Костомарова та інших, Оп. Вас. був палкий українофіл, готовий сперечатися за все українське й обстоювати його до кінця. Сам Костомаров одзначив на допиті, що Маркович „не занятъ былъ славянствомъ“, а був лише „приверженъ исключительно къ малороссійской народности“.

В Марковича це вилилось у тій любові до „народу“, що була характерна для народництва тих часів. Вона набувала ознак „національного романтизму“ і, як відомо, опанувала й Шевченкову поезію до певного перелому в його світогляді. Конкретно в житті Марковича виявлялося це в особливій прихисті до мови народньої, і він почав, як і ще де-хто з братчиків, збирати слова, приказки, пісні. Ця любов до фольклору не кидала Марковича протягом всього його життя. Палка Марковичева вдача не дозволяла йому бути тільки слухняним учнем: він переходив цю межу між учнем і вчителем і сам брався до пропаганди свого національного романтизму. Характеризуючи Оп. Марковича в пізніші часи (60 і роки), М. В. Шугуров говорить, що з оповідань своїх товаришів, учнів новгородсіверської гімназії, в нього склалося уявлення про Оп. Вас., „какъ о горячемъ энтузіастѣ, страшномъ любителѣ, знатокѣ и собирателѣ малорусскихъ пѣсень, вполнѣ сохранившемъ юношескій жаръ сердца, всецѣло преданномъ интересамъ народа и обладавшемъ необыкновенною способностью увлекать другихъ тѣмъ, чѣмъ самъ онъ былъ увлеченъ; это былъ, какъ можно было судить по рассказамъ, человекъ по натурѣ своей какъ бы созданный для пропаганды того, во что онъ вѣровалъ, что любилъ“. Ще трохи далі цю здібність впливати на оточення той-таки Шугуровъ малює так: „онъ именно обладалъ той способностью, которая можетъ едва тлѣющую искру раздуть въ пожаръ, растопить ледъ, расшевелить и взволновать тѣхъ, которые казались неспособными ни къ какому движению, ни къ какому чувству. Понятно, что вліяніе такого человека на восприимчивыхъ людей, и въ особенності на молодежь, могло быть громадно“.

Тому, про що Шугуров оповідає з чужих слів, ми знаходимо підтвердження і в інших свідченнях. Сам Оп. Василевич в листі з того часу до Ол. Лазаревського нагадує йому про народні прислів'я, які збирав сам і всіх своїх знайомих примушував збирати. „Мене, аби зачепили,—каже він,—я як розмелений струмент, або віз глибчастий, драбинястий: загуркаю і затуркаю другого. Я як чума, що до неї й приступати не треба!“

Непосидющу жваву вдачу, палкий ентузіазм, якусь покпапалість, поспішання однодушно одзначають у характеристиках Оп. Василевича всі, хто знав його. Може для 40-х років, в добу учеництва, цей палкий ентузіазм і здібності до пропаганди не виявлялися з такою силою, як пізніше, в 1850—60-х рр., З часів братства лишилося кілька листів Марковича й до нього; вони розкривають нам унутрішнє життя цієї людини і намічають можливість перетворення з учня на вчителя. Як пізніше, коли він схилив до своїх думок наречену свою Марію Олександрівну Вілінську, так і тепер, перед 1847 роком, він пробує ширити свої думки в листах до сестер та товаришів. В листах до Оп. Марковича сестри його Керстен, які цілком

наводимо нижче, або в листі від Затиркевича, що трохи раніше, ніж Маркович, скінчив університет (юридичний факультет), відчувається ціла полеміка про українське питання. Пропаганда кінчається суперечкою, опором з боку кореспондентів Марковича.

З іншими братчиками Оп. Маркович розділяв також захоплення Шевченком. Особисто вони були мало знайомі¹. Маркович зустрічав Шевченка в Навроцького². Вірші-ж Шевченкові Маркович знав і любив, і підчас трусу в нього знайшли переписане нелегальне тоді „Послання до мертвих, живих і ненароджених“.

Щоб кінчити з характеристикою настроїв Марковича цієї доби, мусимо відзначити ще одну рису. Палкий і нездержаний, людина „холеричного темпераменту“, він силкується втиснути своє „я“ в вузькі рамці релігійно-християнського ідеалу. Вже в тих уривках з листувань, що їх опублікував В. Доманицький, знаходимо досить матеріалу, щоб це встановити напевно. Правда, листи ці стосуються до 1850 р., але загальний тон релігійности не можна пояснювати тільки впливом катастрофи 1847 р., тим більше, що для Марковича вся історія кінчилася дуже легко.

Немає жодних сумнівів, що християнський містицизм був узагалі характерний настроїв для братчиків і Марковича в тому числі. Цей самий настроїв ми знаходимо і в Костомарова. І повну аналогію ми можемо побачити в тому, як виховували своїх наречених Костомаров р. 1847 і Маркович трьома роками пізніше³. Обидва братчики виховання це покладали на релігійно-аскетичній основі, давали нареченим своїм читати книжки релігійного змісту, обидва, не помічаючи цього, накладали певні пута на вільну, веселу, молоду дівочу вдачу.

Цей релігійно-містичний напрямок у думках братчиків міцно зв'язує їх з тим соціальним оточенням, з якого вони вийшли. Але формування цих думок і перевага їх у настроях братчиків зв'язана з діяльністю в київському університеті професора філософії Петра Семеновича Авсенева, який одночасно був професором і в київській духовній академії⁴. Авсєнев зажив великої пошани й мав вплив на студентів навіть тоді, коли в жовтні 1844 р. вийшов з університету і постригся в ченці під іменем Феофана. Року 1845 вже ієромонаха о. Феофана було знову закликано читати лекції філософії в університеті, де він пробув тільки до червня 1846 р. Зв'язки з цим о. Феофаном, що нав'язалися у братчиків підчас професорування його, не порвалися й далі. Містичний напрямок, який набирали де-далі більше лекції цього ченця-професора, а згодом приватні бесіди в його чернечій келії, відбиваються навіть на приватнім листуванні братчиків.

Опанас Маркович на допиті показав, що з Гулаком та Кулішем він зустрічався в о. Феофана. Бували там ще Василь Білозерський та Костомаров. „Поклонись,—пише Білозерський до Марковича,—о. Феофану, которому буду вовѣки дяковать“, а в другому листі, знову згадуючи про цього ченця, Білозерський доручає Костомарову повернути йому книжку Іова, яку очевидно давав йому Феофан. Взагалі по всіх листах братчиків ми можемо помітити цей настроїв релігійности, який вони культивували сами в собі.

¹ Матеріали..., стор. 65.

² Матеріали..., стор. 25. В оригіналі свідчень Марковича після прізвища Шевченка єсть закреслений рядок: „Его приводилъ отъ знакомыхъ спать на ночь Навроцкій“.

³ Порівн. Літ.-Наук. Вістник, 1908, кн. 1, стор. 56 і „Автобіографія“ Костомарова, М., 1922, стор. 35—36.

⁴ Про нього див. М. Владимірскій-Будановъ, Історія и. Университета св. Владимира, К., 1884, стор. 359; Русскій Біографическій Словарь, том „Яблоновскій—Фоминъ“, Спб., 1913, стор. 383—384; Ф. Титовъ, И. Киевская Духовная Академія (1615—1915), К., 1915, стор. 372—373.

III.

Взимку 1846—1847 р. Маркович складав свої останні іспити в університеті. Ол. Навроцький знову жив з ним в однім помешканні і вони разом ще з третім студентом, Василем Чарнишем готувалися до іспитів.

Склавши іспити, в кінці січня 1847 р. Маркович з Навроцьким поїхали в Пирятин, звідки Навроцький подався до Полтави, а Маркович повернув до Київa. Перед Великоднем Оп. Вас. знову поїхав на Полтавщину, тепер до Переяслова, де жив його брат Василь.

Тимчасом за доносом Петрова 18 березня 1847 року в Петербурзі було заарештовано Гулака і підчас трусу в нього взято було лист Оп. Марковича. „Въ письмѣ Маркевича, — записав Л. Дубельт в „журналѣ дѣйствиі III отдѣленія“ в справі кирило-методіївців, — выхваляется горячая любовь Гулака къ родинѣ, и излагается обѣщаніе, что можетъ вполнѣ на него надѣяться“.

22 березня київський генерал-губернатор розпорядився зробити труси в багатьох членів таємного товариства. Перше 28 березня було обревізовано помешкання Марковича та Навроцького на Хрещатику, біля Бесарабки.¹ В нього взято було „разную переписку, нѣсколько сомнительную“. За самим Марковичем губернатор Фундуклей командировав урядовця для особливих доручень Янкулію до Переяслова, щоб заарештувати там Марковича.

Андрузький, що повертався до Київa після великодних свят, на Броварській станції зустрів Костомарова, якого під охороною жандаря й поліційного урядовця пересилали до Петербургу.

Костомаров оповів про свій арешт і, коли вже сів на візок, додав: „Скажіть Маркевичу, щоб був обережним. І иншим“. Андрузького було заарештовано в той самий день біля Дніпра, а ще через день - два привезли до Київa Марковича.

Підчас трусу в Київі й Переяслові в нього знайшли список шевченківського послання „До мертвих, живих і ненароджених“ і 14 листів від Гулака, Куліша, Білозерського, сестри Керстен та знайомого Затиркевича. В листах цих увагу жандарів звернуло на себе кілька місць і висловів; проте в них не було певних доказів, і Марковича залишили в Київі, під доглядом до „дальнѣйшаго приказанія“.

Маркович на першому допиті (3 квітня) не повинився ні в чому. Зібрання братчиків поясняв легальними цілями, точно зазначив, з ким із своїх знайомих і де він зустрічався, і пояснив, від кого він одержав листи, що їх знайдено було підчас трусу.

В свідченнях братчиків і в їх листуванні не раз згадувано було ім'я Марковича, проте ні в одному місці нічого особливо серйозного проти Марковича не знайшлося.

Коли Бібіков повернувся з Петербургу до Київa, він негайно розпорядився заарештувати Марковича й посадити його до кріпости. Через хворість його не можна було негайно одправити до Петербургу. Бібіков сповістив про це „III отдѣленіе“ і додав, що Маркович „изъявлялъ готовность быть совершенно откровеннымъ“. Тому в середині квітня його допитували знову².

В цьому другому свідченні своєму Маркович дійсно дав докладніші відомості про себе, про свої думки й діяльність. Крім того, на запитання правителя канцелярії М. Писарева він докладно пояснив усі неблагона-

¹ „Рядомъ съ домомъ генерала Мисевскаго на лѣвой сторонѣ“ (справа № 81, ч. 1, арк. 13—14).

² Справа № 81, ч. 11, арк. 17.

дійні або підозрілі місця з листів, що взято було в нього ще при арешті. Але на запитання про таємне товариство знову рішуче відповів, що він нічого не знає. Єдине зізнання, яке він зробив нарешті в самому кінці своїх свідчень, було оповідання про той епізод, за який ми вище згадували, а саме про ніби-то невдалу спробу Костомарова притягти Марковича до товариства. „Вотъ моя полная, искренняя исповѣдь! — говорив Маркович: — Повторяю, что какъ къ этому, такъ и ни къ какому другому обществу я не принадлежалъ и принадлежать не буду. Кольца для себя не дѣлалъ, и если виноватъ въ храненіи непозволительныхъ стиховъ и иногда разговорахъ, неприличныхъ ни моему званію, ни положенію, то умоляю о Все милостивѣйшемъ прощеніи; твердо надѣюсь на милосердіе великаго государя и богу и ему повѣрю мою участь“¹.

Перед тим, як Маркович дав ці свідчення, шеф жандармів Орлов офіційним листом з 8 травня просив Бібікова негайно одправити до Петербургу Марковича „въ сопровожденіи благонадежнаго чиновника, подъ самымъ строгимъ надзоромъ“; бо вся справа про „Україно-слов'янське товариство“ через відсутність Марковича лишалася не скінченою. Але одержавши нові зізнання Марковича, „III отдѣленіе“ визнало, що вони дають роз'яснення всіх обвинувачень, що ставилося йому. Проти Оп. Василевича лишалося тільки свідчення Петрова, яке він дав лише на останньому допиті в Петербурзі 27 квітня, а саме про те, що Маркович разом з Костомаровим, Гулаком, Навроцьким „дѣйствовали ревностно къ достиженію своей цѣли“.

В докладі, яким розв'язано було долю Марковича, ці слова Петрова визнавалося за „перебільшені“. Опанасові Василевичу інкримінувалося тільки „прикосновенность“ до братства та „пламенне украинофильство“².

Пересилати Марковича до Петербургу вже не треба було. Його справу розв'язано було заочно; для справи цілого товариства він міг дати мало фактів. На підставі докладу Орлова Микола I призначив Марковичеві, як кару, вислати його на службу до Орловської губернії, і в той самий день Орлов розпорядився не вислати Марковича до Петербургу, а залишити в Києві під арештом до відповідного наказу в цій справі міністра внутрішніх справ³. Але розпорядження Орлова розминулося з Марковичем, бо вже 24 травня Бібіков вислав Марковича до столиці. З червня і Маркович, і всі офіційні папери, що їх надсилювалося разом з ним, були вже в „III отдѣленіи“. Орлов поклав на листі Бібікова резолюцію: „Исполнить высочайшее повелѣніе“, а Марковичеві було об'явлено присуд Миколи I. Цю театральну сцену так змальовано в записці Орлова: „Бывшій студентъ Марковичъ, при об'явленіи ему рѣшенія, объ отправленіи его на службу въ Орловскую губернію, выражалъ неограниченную благодарность за оказанное ему Монаршее снисхожденіе, плакалъ, цѣловалъ руки, возсылалъ мольбы, говоря, что онъ вѣчно будетъ молиться о Государѣ императорѣ и дѣтяхъ его, и что онъ употребитъ все стараніе сдѣлаться, усердною службою, достойнымъ монаршей милости“⁴.

Серед паперів, що їх було взято при арешті Марковича, були три листи, які було підписано прибраним ім'ям „Е. фон Кирхштейн“ чи просто ініціалами „Е. К.“. Зміст цих листів звернув на них особливу увагу шефа жандармів гр. Орлова, а через це їм довелося відограти важливу роль в житті Марковича; як побачимо далі, вони вплинули на полегшення присуду над Оп. Василевичем. З самих листів „III отдѣленіе“ довідалося, що авторка їх була сестра Марковича, але приbrane символічне ім'я Кирхштейн прийнято було за справжнє⁵. В записці „О показаніяхъ и бу-

¹ Матеріали..., стор. 133. ² Справа № 81, ч. 11, арк. 31—35. ³ Справа № 81, ч. 11, арк. 36.

⁴ Те саме, арк. 45. ⁵ Справжнє ім'я її було Катерина Керстен.

магахъ Марковича“ так оцінюється ці листи та самого автора їх: „Три письма сестры Марковича, по мужъ фонъ Кирхштейнъ; въ этихъ письмахъ называя брата своего славянофиломъ, она весьма умно доказываетъ грубость и непристойность стиховъ Шевченко, ничтожность языка малороссійскаго, говоритъ, что гораздо лучше писать на языкъ Русскомъ, какъ болѣе образованномъ, и что патриотизмъ она разумѣетъ въ любви не къ одной какой либо губерніи, а къ цѣлому государству“. Далі йде низка виписок найздоровших і найправильніших думок авторки. „Письма г-жи фонъ Кирхштейнъ,—додавав доклад,—весьма замѣчательны по уму ея, правильности суждений и истинному, Русскому патриотизму“.

Записку цю докладалося Миколі І і сам він, зацікавившись інтересною постаттю розсудливої авторки, поклав власноручну резолюцію: „Узнать, кто она, гдѣ она, гдѣ воспитывалась и кто мужъ?“¹

На всі ці запитання докладно відповів сам Маркович.

Свідчення його не було досі надруковано і тому ми наводимо його тут цілком. Воно цікаве ще й тим, що показує, як за цей епізод Оп. Вас. ухопився, справді, як той, що топиться, хвата соломину. Від нього не сховалась та зацікавленість, що захопила Дубельта й Орлова і яку вони передали навіть Миколі І. Оп. Вас. вдало використав це зацікавлення „III отдѣленія“ до авторки листів собі на користь. Ось цей документ:

Вопросъ, предложенный бывшему студенту Марковичу, и отвѣтъ его.

Кто такая сестра Ваша Екатерина фонъ Кирхштейнъ, гдѣ она живетъ, гдѣ воспитывалась и кто ея мужъ?

Имѣю честь доложить, что настоящая фамилія сестры моей есть Керстенъ, а Кирхштейнъ она подписалась, помнится, въ нѣсколькихъ письмахъ, вѣроятно, желая придать своей фамиліи филологическій смыслъ отъ слова Kirche и Stein. Она мнѣ внучатная сестра,—ея отецъ и мой были родные братья по матери, урожденной Снурчевскихъ. Она еще не замужемъ, дѣвицѣ Керстенъ около 20 лѣтъ отъ роду и жила съ родителями своимъ, до нынѣшняго года, въ собственномъ домѣ и имѣніи Гайворонщинѣ, Золотоношскаго уѣзда Полтавской губерніи; въ нынѣшнемъ же году послѣ пожара, они переѣхали въ деревню Павловщину, того же уѣзда, и живутъ тамъ въ чужомъ домѣ. Семейство моего дяди, сверхъ означенной дочери Екатерины, драгоценныя письма которой хранились въ моихъ бумагахъ, состоитъ еще изъ четырехъ малютокъ уже отъ второй жены, недавно умершей. Этихъ то сиротокъ сестрица называетъ въ письмахъ ко мнѣ дѣтьми своими.—Дядя мой Иванъ Ивановичъ Керстенъ при разстроенномъ имѣніи, лишившись собственного крова, пользуется теперь христіанскимъ великодушіемъ сосѣда и, несмотря на преклонный возрастъ и истощенное горестями здоровье, продолжаетъ теперь коронную службу въ уѣздномъ судѣ, будучи давно маіоромъ въ отставкѣ. Что касается до воспитанія моей сестры, то оно было домашнее; всѣмъ ея воспитаніемъ были благіе нравы семьи и образованная мать.

Осмѣливаюсь добавить, для оправданія своего, нѣсколько словъ по поводу писемъ моей разумной сестры и умоляю принять ихъ, какъ сердечное сознание моей безвинности въ дурныхъ недостойныхъ вѣрноподданнаго и честнаго человѣка, чувствахъ. Я никогда не имѣлъ таковыхъ дурныхъ чувствъ, клянусь Богомъ, и идеи моей благородной сестры были не чужды моей душѣ, а родственны ей; иначе она не почтила бы меня ни своимъ дружествомъ, ни своею драгоценною корреспонденціею.

¹ Справа № 81; ч. 11, арк. 7. Дата резолюції—19 квітня 1847 р.

Я желалъ бы хранить эти неоцѣнимыя письма до самой смерти, какъ залогъ любви моей и вѣрности до гроба тѣмъ чувствамъ, какія освящаютъ сердца истинно-вѣроподданныхъ отечества и Монарха.

Дѣйствительный студентъ *Афанасій Маркович*¹.

Свідчення ці одібрано було зараз-же після того, як приїхав Маркович до Петербургу, 3 червня. На другий день Марковича вже було одправлено на місце служби з жандарським штабс-капітаном Рашкевичем, а ще через два дні новий доклад про Керстен подано було Миколі І. В цьому докладі знову наводилося велику цитату з листа розсудливої дівчини, переказувалося свідчення Опанаса Василевича і додавалося, що Маркович просив повернути йому дорожочинні для нього листи².

На докладі Орлов занотував олівцем, що Микола І висловив бажання „сдѣлать пособіе отъ пожара или денежное награждение столь отлично мыслящей дѣвицѣ“. 11 червня новим докладом Орлов клопочеться перед царем про асигнування 1.000 крб. для видачі Керстен під тим приводом, що „пособіе пожаловано ей какъ въ уваженіе высокихъ чувствъ ее, такъ и въ томъ вниманіи, что родитель ея въ недавнемъ времени потерпѣлъ разореніе отъ пожара и что она при этомъ случаѣ, вѣроятно, также понесла потери“. Микола І згодився з пропозицією Орлова і крім того наказав мати її на увазі, як „отличную дѣвицу по ее правиламъ“, і рекомендувати її на посаду „класної дами“, яку вона зможе зайняти через кілька років.

Катерина Керстен теж використала те, як поставився до неї Орлов, у кількох справах: вона улаштувала своїх малолітніх братів в петербургський кадєтський корпус і клопоталася кілька разів у справі Опанаса Марковича.

10 червня 1847 р. Маркович був уже в Орлі в розпорядженні тамошнього губернатора Трубецького; 13 червня його було призначено на службу в канцелярію. Через кілька місяців (з 1 листопада) йому доручено було виконувати обов'язки молодшого помічника правителя канцелярії, а через рік кн. Трубецької давав Оп. Вас. таку атестацію: „отличнымъ усердіемъ къ службѣ, неукоризненнымъ образомъ мыслей и примѣрнымъ поведеніемъ постоянно обращаль на себя особенное вниманіе“.

Хворість Марковича, яка давала себе відчувати ще раніше, примусила його тепер (червень 1848 р.) просити, щоб його перевели до Одеси, де він мав надію поправити своє здоров'я. З листів Оп. Вас. довідалася про його здоров'я й Керстен. Вона зараз-же написала одно за одним два листи до гр. Орлова та Дубельта, і в них просила дозволити Марковичеві переїхати до Одеси. Не зважаючи на ці клопотання, медичне свідоцтво, яке подав Маркович, а також надзвичайно гарний відзив Трубецького, гр. Орлов не дав цим клопотанням належного ходу.

7 січня 1849 р. кн. Трубецької знову почав клопотатися в тому-ж самому напрямкові, а ще через рік (22 січня 1850 р.) і Керстен поновила своє прохання. Вона написала листа гр. Орлову.

Милостивый Государь

Графъ Алексѣй Федоровичъ!

Получивши въ сентябрѣ 1848 года отвѣтъ отъ генерала Дубельта на мое письмо къ Вамъ, въ которомъ я просила Васъ о переводѣ моего брата Афанасія Марковича на службу въ Одессу, и видя изъ этого отвѣта, что Вы находите представленіе объ этомъ переводѣ слишкомъ ра-

¹ Справа № 81, ч. 11, арк. 42—44.

² Справа № 81, ч. 11, арк. 54—57. Листи К. Керстен лишилися, звичайно, при справі.

новременнымъ, я не осмѣливалась больше утруждать Васъ моими просьбами. Но теперь, слыша безпрестанно о разстраивающемся здоровьи брата и получая отъ него самого безотрадныхъ письма, въ которыхъ видно, между прочимъ, глубокое раскаяніе въ сдѣланномъ проступкѣ, я снова рѣшаюсь умолять Васъ о ходатайствѣ за раскаявшагося преступника. Я не смѣю уже просить о переводѣ, но только объ отпускѣ, хоть кратковременномъ для поправленія здоровья. Братъ пишетъ, что доктора находятъ необходимымъ для его выздоровленія временное отдохновеніе отъ занятій и пребываніе въ тепломъ климатѣ. Потрудитесь, графъ, провѣрить справедливость словъ моего брата черезъ Военнаго Губернатора и, если они окажутся истинными, то не откажите въ Вашемъ высокомъ покровительствѣ человѣку, который былъ много виноватъ, но зато много и выстрадалъ отъ угрызеній совѣсти. Эти угрызенія и униженіе въ собственныхъ своихъ глазахъ и были настоящею причиною разстройства его здоровья. Вы одни, графъ, можете еще спасти его. Спасите же его, спасите! Я на колѣняхъ умоляю Васъ объ этомъ! Чувствую, что не имѣю никакихъ правъ на Ваше снисходительное вниманіе, но къ кому же обратиться мнѣ, какъ не къ Вамъ, моему благодѣтелю! Увлеченная состраданіемъ къ несчастному брату, я сдѣлалась можетъ быть слишкомъ дерзкою; но Вы такъ добры, что не можете не простить мнѣ моихъ докучливыхъ просьбъ. Позвольте же, графъ, еще разъ, поручить Вашему милостивому вниманію моего брата и просить Васъ вѣрить въ чувства глубокаго уваженія и безконечной преданности, съ которыми имѣю честь быть навсегда Вашего Сіятельства, Милостивый Государь, покорною слугою

Екатериною Керстиноюю.

1850 22 генваря Золотоноша¹.

Гр. Орлов розпорядився запитати в нового орловського губернатора Муханова про поведінку та „образъ мыслей“ Марковича. Муханов дав добрий відзив і підтвердив дійсно важкий фізичний стан Оп. Василевича: „здоровье его до того разстроено, что ему, я полагаю, кратковременный отпускъ полезенъ быть не можетъ, а для совершеннаго поправленія его здоровья ему нужно совсѣмъ оставить службу и жить въ своемъ семействѣ, потому что, какъ я могъ замѣтить, главная его болѣзнь не есть тѣлесная, а онъ упалъ духомъ, находясь въ разлукѣ съ семействомъ, терпя при маломъ жалованіи недостатокъ и сверхъ того климатъ орловскій на него дѣйствуетъ неблагоприятно“².

На підставі цих нових даних Орлов новим докладом з 14 квітня 1850 р. подав свої думки що до можливого дозволу Марковичеві „подъ рукою дѣвицы Керстенъ свободнаго жительства въ мѣстахъ, которыя признаны будутъ полезными для его здоровья, не исключая и Малороссіи и съ дозволеніемъ продолжать службу гдѣ пожелаетъ съ продолженіемъ за нимъ секретнаго полицейскаго надзора“.

Справа повернулася зовсімъ несподіваним боком: Микола І згодився з пропозицією Орлова, висловленою в докладі, „съ тѣмъ, что онъ (Маркович) отдается под личный надзоръ своей сестры“. 23-хлітній дівчині під особисту відповідальність було віддано помічника правителя губернаторської канцелярії, який мав уже не менш як 28 років.

Від К. Керстен одібрали відповідну підписку, а Марковичеві дано дозвіл виїхати на Чернігівщину та Полтавщину.

¹ Ibid., арк. 100—101. ² Ibid., арк. 106.

3 листування Опанаса Марковича.

(1845—1846).

1. Лист Є. О. Затиркевича¹.

11 мая [1845 р.]

Вчера получилъ я письмо твое—и все равно, что не получалъ, не потому, что оно было для меня не пріятно (я ожидалъ съ нетерпѣніемъ и получилъ съ удовольствіемъ), но потому что содержаніе его совершенно предвидѣлъ. Я понимаю, что поступилъ неловко, заговоривши въ концѣ письма о предметѣ тебя интересующемъ и не объяснивши такъ какъ слѣдуетъ того, что я хотѣлъ сказать. Теперь я именно долженъ начать тѣмъ, чѣмъ тогда кончилъ. Если я умѣю хоть немного оправдаться передъ тобою, то будетъ благо. Я нимало не думалъ назвать собраніе Малор. пѣсенъ занятіемъ, совершенно бесплоднымъ и совѣтывать тебѣ бросить его, какъ лишнее, а хотѣлъ сказать, что подобный трудъ для немногихъ можетъ быть источникомъ истиннаго высокаго наслажденія, что время для этого еще не ушло, потому что пѣсни эти живы въ устахъ народа и что настоящее такъ печально, что, мнѣ кажется, должно отвлечь вниманіе отъ прошедшаго. — Прошедшее Малороссіи никогда не воротится и не можетъ воротиться въ прежнемъ видѣ, но была же въ немъ какая нибудь идея, и эта идея не принадлежитъ исключительно ни прошедшему, ни настоящему, ни будущему, а всему человѣчеству. Для того чтобы эта уснувшая въ настоящее время идея уяснилась и снова явилась двигателемъ народной жизни основою должно быть собраніе памятниковъ народности. — Но, мнѣ кажется, что прежде, чѣмъ элементы національные, очистившись отъ всѣхъ случайныхъ частныхъ, могутъ возвыситься до вѣчнаго общечеловѣческаго значенія, вѣчныя и общечеловѣческія идеи, выработанныя другими народами, должны проникнуть въ жизнь народа и обогативъ ее собою, въ свою очередь обогатиться новыми элементами и въ этомъ увеличенномъ объемѣ перейти въ наслѣдство другимъ поколѣніямъ. По крайней мѣрѣ послѣ Грековъ, не имѣвшихъ предшественниковъ на поприщѣ всемірно-исторической дѣятельности, я не знаю народа, который бы началъ свое развитіе самъ изъ себя; нѣтъ никакого основанія ожидать исключенія для Малороссіи (т. е. для Россіи, потому что это названіе сдѣлалось общимъ; подъ нимъ слѣдуетъ разумѣть всѣ народы славянскаго происхожденія, изъ которыхъ самая большая часть Русскихъ). Остаюсь и кажется всегда останусь при прежнемъ убѣжденіи своемъ, что малороссіяне не нація, а племя, что языкъ ихъ не языкъ, а нарѣчіе; соединяясь съ другими племенами въ одну націю, они принесутъ съ собою нѣкоторые богатые элементы дѣятельности духовной, но не имѣютъ достаточныхъ условій для самостоятельнаго развитія. — Прежде всего, по моему мнѣнію, надобно привести частные интересы Малороссіи въ соприкосновеніе съ общими интересами человѣчества, ни мало не опасаясь за народность, отъ которой до времени надобно отказать, такъ сказать, унизить ее въ общечеловѣческой идеѣ, для того, чтобы послѣ пользоваться ею съ несравненно большею славою, чѣмъ теперь. — Всѣ недостатки настоящаго состоянія Малороссіи, общаго ей съ другими народами, происходятъ отъ отсутствія сознанія человѣческаго достоинства, различіямъ гражданскихъ (политическихъ) состояній до такой степени

¹ Затиркевич кінчив університет одного року з Чалим (1844), але юридичн. факультет; вступив на службу в палату уголовного суда в Полтаві. В своїх листах він розвиває ідеї космополітизму, які в Полтаві пізніше прищепилися в членів гуртка О. Строніна, вчителя Драгоманова.

приписывается столько важности, что равенство всѣхъ людей въ идеѣ человѣка, предъ которымъ всѣ политическія различія исчезаютъ, какъ величины безконечно-малыя, равныя нулю не признается; званіе дворянина или чинъ (хотя бы коллеж. регистратора) ставится выше человѣческаго достоинства; отсюда весьма естественно происходятъ и самовластіе людей высшаго класса и рабство низшаго.—Очевидно, что въ этомъ отношеніи религія можетъ дать все, чего недостаетъ теперь. Признавая необходимость временныхъ различій въ состояніи людей, она не даетъ имъ исключительнаго господства; учитъ человѣка уважать и себя и другихъ, что одно безъ другого не возможно; и так. обр. не допускаетъ ни тираніи, ни рабства. Для того, чтобы уничтожить въ народѣ всѣ препятствія самостоятельнаго развитія, прежде всего слѣдуетъ пробудить въ немъ сознаніе человѣческаго достоинства; тогда они соединятся между собою какъ братья, для стремленія къ общей цѣли.—Тебѣ извѣстно, какія несовершенныя понятія имѣетъ нашъ народъ о религіи и на этотъ пунктъ, кажется мнѣ, слѣдуетъ направить дѣятельность. Теперь не могу удержаться, чтобы не сдѣлать тебѣ (или вамъ, потому что это относится и къ Дмитрію П.¹) нѣкоторыхъ замѣчаній на счетъ образа писанія вами писемъ. Юриспруденція родила во мнѣ страсть къ пунктуальности, и я какъ юристъ, позволяю себѣ сдѣлать вамъ словесникамъ, выговоръ, а за что, тому слѣдуютъ пункты:

1. въ письмахъ вашихъ не означается мѣсяца и числа написанія оныхъ, черезъ что опредѣленіе съ должною точностію скорости полученія ихъ дѣлается невозможнымъ;

2. оныя адресуются на имя Циммермана, отчего получаютъ мною позже, чѣмъ въ такомъ случаѣ, если бы адресованы были на мое имя;

3. о политическомъ состояніи Кіева и въ особенности университета никакихъ свѣдѣній не приобщается.

Для удобности исправленія помянутыхъ недостатковъ у сего прилагается адресъ: на Новосѣловкѣ, въ домъ Кондратенка, противъ дома Салимовской.

Дмитрія Павловича благодарю и за письмо и за лаконизмъ, и за дурную бумагу. Давно уже узналъ я, что онъ будетъ въ Полтавѣ.—Письмо твое къ Циммерману обмануло меня. Прочитавши въ самомъ началѣ: передъ Вами историческій и т. д., я уже думалъ, что время, которое пройдетъ до пріѣзда Дмитрія П. надобно считать не днями, а часами. Это ожиданіе заставило меня провести нѣсколько дней не совсѣмъ спокойно; надобно замѣтить, что до крайности нетерпѣливъ въ ожиданіи всего интереснаго для меня.—Видишь, какія слѣдствія происходятъ отъ недостатка въ письмахъ твоихъ юридическаго элемента—опредѣленности. Желаніе Д. П. вести въ Полтавѣ затворническую жизнь я одобряю; кромѣ того, что въ Полтавѣ она болѣе имѣетъ смысла, чѣмъ напр. въ Кіевѣ, кажется мнѣ не пришло еще время полнаго соединенія жизни съ наукою, хотя оно можетъ быть и близко. Не выгодно промѣнять Кіевъ на Полтаву; но да не сокрушается объ этомъ Д. П.—Я извѣдалъ на опытъ, что внѣшнія обстоятельства жизни располагаются такъ, что человѣкъ можетъ извлечь изъ нихъ великую пользу для себя, такъ, что постигающія его несчастія отъ его воли зависятъ обратить въ благодѣянія. Въ этомъ видно участіе провидѣнія въ судьбѣ человѣка.

Приписки: Адресъ мой для присылки ко мнѣ писемъ можетъ имѣть

¹ Дмитро Пильчиков скінчив університет ще в 1843 р. із званням дійсного студента, а звання кандидата одержав лише в 1845 р. разом з Василем Білозерським. Обидва поїхали в Полтаву вчителювати. В травні 1845 р., коли писалося цього листа, Пильчиков збирався виїздити до Полтави.

произвольную форму. Напиши хоть просто: „Евст. Александровичу“, и то найдуть. Если же необходимо прибавление, то, кромѣ фамиліи, довольно написать: въ домѣ Кондратенка.

Дмитрію П. присовокупляется слѣдующее наставленіе: подѣхавъ къ Полтавѣ, велѣтъ повернуть къ жандармскимъ конюшнямъ (направо); отъ конюшень ѣхать по той улицѣ, которая ведетъ отъ нихъ мимо Богоугоднаго Заведенія къ Институту; не въ далекомъ разстояніи отъ конюшень Д. П. найдетъ переулокъ (идущій отъ улицы вправо), совмѣщающій и Салимовскую и Кондратенка, куда прямо можетъ и долженъ ѣхать и гдѣ квартира готова къ услугамъ на какое угодно время.

Дядыкъ служить теперь въ Полтавѣ въ Уголовной Палатѣ; я съ нимъ познакомился, потому что живу въ одномъ дворѣ и доволенъ этимъ. Онъ присылаетъ тебѣ пѣсню ¹.

2. Лист М. І. Гулака ².

Київ, 5-го февраля 46.

Любезнѣйшій Афанасій Васильевичъ.

Въ надеждѣ что письмо мое застанетъ васъ въ веселомъ снисходительномъ расположеніи духа въ минуту такого душевнаго настроенія когда мы готовы простить и злѣйшему врагу, пишу вамъ эти строки. Повинной головы не бьютъ, говоритъ кажется пословица, я сильно напираю на этотъ авторитетъ, вы съ такою любовью занимались этимъ предметомъ что я не хочу искать лучшаго заступника. Съ тѣхъ поръ какъ вы оставили Киѣвъ ³ многое успѣло перемѣниться и измѣниться, на другой день послѣ вашего выѣзда приѣхалъ Никол. Ив. Костомаровъ но въ самомъ бѣдственномъ положеніи, нѣсколько дней онъ мучился сильнымъ воспаленіемъ въ горлѣ, не имѣя квартиры и не будучи въ состояніи приискать себѣ болѣе удобной, Ник. Ив. переселился на время въ домъ Грушецкой и мы стали сосѣдями въ продолженіи почти цѣлаго мѣсяца, вы можете себѣ вообразить какъ я благословлялъ судьбу свою, можетъ быть радость моя въ этомъ случаѣ была даже слишкомъ эгоистическа, какъ бы то ни было я опять одинъ, чувство одиночества овладѣло мною ⁴. Праздники прошли для меня незамѣтно не оставивъ послѣ себя никакихъ особенныхъ воспоминаній, за то 46-ой годъ, не смотря на то что сильный ревматизмъ двѣ недѣли съ ряду продержалъ меня въ комнатѣ, доставилъ мнѣ уже много прекрасныхъ впечатлѣній: папенька ⁵ приѣхалъ во время контрактовъ и прожилъ у меня цѣлую недѣлю, 12-го янв. возвратился и Василій Михайловичъ ⁶ много вечеровъ провели мы вмѣстѣ,

¹ З приводу цього листа Оп. Маркович на допиті дав декілька пояснень. Затиркевич жив деякий час із Марковичем на одному помешканні. Він любив студіювати філософію і дивився насмішкливо на те, що Маркович вивчав і цікавився літературою. Лист Затиркевича—це відповідь на лист Марковича до нього, що не зберігся. В цьому листі Оп. Вас. боронив свої заняття українським фольклором і доводив, що коли хто виріс серед народу і любить його, той бажає його вивчити й довести, що моральний занепад у народі не знищив у ньому добрих почуттів і людської гідності. „Въ томъ письмѣ,—показував Маркович,—я говоривъ, что языки суть живые цвѣты въ цвѣтникѣ божьемъ и что если народъ какой говоритъ своимъ языкомъ, то, изучая языкъ, можно изучить народъ, который имъ говоритъ“ (див. Матеріали..., стор. 130—131).

² Листа цього, але не точно, з помилками, пропусками і зміною пунктуації надрукував М. Стороженко (К. Ст., 1906, № 2, стор. 141—143).

³ Маркович у 20-х числах грудня 1845 р. поїхав до родичів у Переяслав. Перед тим Маркович жив у однім помешканні з Костомаровим.

⁴ 1 лютого, коли приїхала до Києва мати Костомарова, він змінив помешкання й оселився на Хрещатику в будинкові Сухоставської.

⁵ Іван Іванович Гулак, поміщик Полтавської, потім Херсонської губ.

⁶ В. М. Білозерський.

не стану, да я и не въ состоянїи передать вамъ все прекрасное что душа уносила изъ его свѣтлыхъ бесѣдъ, чѣмъ глубже я проникаю въ тайники этой дивной души тѣмъ безпредѣльнѣе мое благоговѣніе. У Вас. Мих. засталъ я опять Тарновскаго¹ и опять имѣлъ счастье слушать превосходную его статью о крестьянствѣ въ Малороссїи, постепенный переходъ изъ вольнаго состоянїя въ безусловное рабство, прежнія патріархальныя отношенїя помѣщиковъ и подданныхъ и ужасающія картины современнаго изуверства все это изображено съ такою вѣрностію, согрѣто такимъ теплымъ чувствомъ, перемѣшано съ взглядами столь свѣтлыми что и строгій критикъ останется въ восхищенїи отъ этого очерка. Въ разговорахъ, Тарновскій не могъ не коснуться и нашей литературы онъ между прочимъ утверждалъ что наша литература уже перешла періодъ эпическаго развитїя, если нѣтъ у насъ Гомера то наши думы и пѣсни историческія, истинно гомерическія рапсодїи, естественное постепенное развитіе языка требуетъ теперь чтобы поэзія перешла въ прозу, дума въ историческій расказъ, мы имѣли Гомеридовъ, теперь пусть явится у насъ Геродотъ. Ник. Ив.² совершенно согласился съ этими мыслями онъ даже обѣщался непременно написать исторїю на малороссійскомъ нарѣчїи, языкомъ не простионароднымъ но самымъ изящнымъ и при томъ простымъ а потому и народнымъ, словомъ это должно быть сочиненіе которымъ будетъ гордиться не только наша литература, но займетъ почетное мѣсто между лучшими произведенїями человѣческаго ума самыхъ образованныхъ народовъ. Тогда то откроется широкое поприще для нашей словесности, языкъ выработается до такой степени что не только отечественная и всемирная исторїя но даже и точныя науки будутъ излагаться на этомъ языкѣ, разумѣется это послѣдній, крайній періодъ развитїя, когда онъ настанетъ, не знаемъ но стараюсь постоянно къ этой цѣли дружными усилїями не возможное станетъ возможнымъ; по этой теорїи драма явится у насъ поздно и вотъ можетъ быть почему сдѣланныя доселѣ попытки чтобы создать Малороссійскую драму не увѣнчались должнымъ успѣхомъ. Не знаю будете ли вы въ полнѣ согласны съ этимъ воззрѣніемъ, я вамъ передалъ только главную идею, сущность, что касается до меня то я не могу не признать совершенную справедливость этой теорїи. Прошлая недѣля оставила и мнѣ не менѣе свѣтлыя воспоминанїя, совершенно неожиданнымъ образомъ познакомился я съ братомъ вашимъ Василюмъ Васильевичемъ³, братъ вашъ такъ спѣшилъ что мы не болѣе трехъ часовъ провели вмѣстѣ, мы искали фортепіанъ но къ сожалѣнію безуспѣшно, я освѣдомлялся въ послѣдствїи у того же мастера но онъ не соглашался сбавить что нибудь съ прежней цѣны, а знатоки музыки къ которымъ я обращался находили и 600 р. слишкомъ дорогой цѣной, по этому я не могу совѣтовать Василю Васильевичу, купить этотъ инструментъ, но если братъ вашъ желаетъ не премѣнно обзавестись фортепіаномъ пусть онъ снабдитъ васъ достаточнымъ уполномочїемъ и мы вдвоемъ непременно отищемъ въ Кїевѣ хорошій инструментъ. Какъ ни было коротко время проведенное нами вмѣстѣ но личность брата вашего отпечатлѣлась во мнѣ рѣзкими чертами, нельзя не замѣтить разительнаго фамильнаго сходства между вами и Василюмъ Васильевичемъ, то же благородство, прямодушїе характера, та же открытость, веселость и наконецъ неподражаемый юморъ, можетъ

¹ Поміщик Полтавської губ.; О. Лазаревскій говоритъ про нього: „любимую мечтою В. В. Тарновскаго стало освобожденіе крестьянъ“ (К. Ст., 1898, № 4, стор. 107). Пізніше бравъ участь у визволенні селян з кріпацтва.

² Костомаров.

³ Був лісничим у Переяславі; у нього жив Опан. Василевич, коли писалося цього листа.

быть вы болѣе идеальны, не такъ богаты опытомъ и знаніемъ людей, но простите мнѣ если я вдаюсь въ этотъ, можетъ быть неумѣстный анализъ вашихъ характеровъ, я такъ мало знаю людей а стремленіе къ приобрѣтенію опытности и познанія человѣческаго сердца такъ сильно во мнѣ, что каждый новый характеръ, который я усвою себѣ или разгадаю, истинная находка для меня, рассказы вашего брата оставили во мнѣ глубокое впечатлѣніе, прошу засвидѣтельствовать Василю Васильевичу чувства глубокого уваженія съ которыми образъ его неразрывно связанъ въ душѣ моей. Простите, любезнѣйшій Афан. Васильевичъ, многое, многое не успѣлъ я вамъ передать. Бережите здоровье ваше и не прѣзжайте если не чувствуете себя въ силахъ перенести дороги, этого въ правѣ отъ васъ требовать родные ваши, друзья да и родина которая полагаетъ на васъ столько надеждъ.

Н. Гулакъ.

3. Лист Оп. Марковича до Гулака¹.

Переясл. 45 г. февр. 15.

Добрѣйшій Николай Ивановичъ!

Сейчасъ послѣ Вашего отъѣзда² я распечаталъ Ваше письмо: какое очарованіе! Васъ видѣть лицомъ къ лицу, слышать голосъ Вашъ и потомъ какъ въ глазахъ еще непомеркъ Вашъ образъ и въ сердцѣ продолжалъ слышаться голосъ,—читаю Ваше длинное чудесное посланіе! Стало очень досадно на себя, отчего въ письмахъ моихъ къ Вамъ такъ мало содержалось матеріи и такъ разлито много было словъ. Право, все письмо Ваше до конца отъ начала такъ полно и совершенно овладѣло моей мыслью, что не могу не вѣрить всему въ немъ написанному: столько натуральности въ развитіи чувствъ, подъ вліяніемъ которыхъ Вы находились пиша мнѣ! Я читалъ исторію Вашей души за 2 мѣсяца: чѣмъ же мнѣ благодарить Васъ за довѣріе, за слова и буквы, которыхъ, право, я не стою, и которыми такъ снисходительно Вы меня удостоили? Любовь самая горячая, какую только воображалъ я, да что—воображалъ и не воображалъ никогда и въ комъ, къ нашей любезной, къ нашей плачевной родинѣ,—поразила меня до глубины души. Какъ? Любить такъ какъ Вы любите? Не какъ предметъ Вашей жизни и занятій, безъинтересно, безкорыстно, но вѣрою и надеждою? Да кто, скажите, кто такъ любитъ или любилъ когда нибудь Малороссію? Я люблю сироту, но Боже мой сколько къ моей любви примѣшано нечистаго эгоизма. На этотъ разъ скажу что нибудь про свою любовь, чтобы сравненіемъ низкимъ еще болѣе возвысить Вашу. Стыдно мнѣ говорить, страшно Вамъ будетъ услышать, но я вотъ что скажу: если бъ я почему бы то ни было не имѣлъ возможности самъ быть дѣйствителемъ, оратаемъ родной почвы—я не ручаюсь тогда за свои чувства! Увѣряю Васъ, клянусь своимъ непостоянствомъ что говорю правду! Когда я записываю—я всегда имѣю въ виду людей, которымъ мои строки доставятъ удовольствіе и восторгъ. Я никогда не забываю что записываемое принадлежитъ мнѣ по труду и наблюдательности. Когда говорю о сиротствующей матери нашей и плачу съ кѣмъ о ней—всегда помню что мои слезы, что мой разговоръ высѣлки и благородны; помню всегда, что въ счастливый минуты вдохновеннаго чувства моего я приобрѣтаю что нибудь для своего сердца и ума,

¹ Листа цього з великими дефектами й переставками надрукував М. Стороженко в „К. Ст.“, 1906, кн. 2, стор. 144—147. Друкуємо згідно з оригіналом листа в справі „III одблення“ про Гулака.

² Як видно, Гулак був у Марковича в Переяславі проїздом до батьків, що жили на Полтавщині.

для добраго расположенія ко мнѣ людей. Да избавить меня Господь отъ самолюбія, на мнѣ тяготящаго! Охъ гнусное, чудовищное самолюбіе!

Вамъ понятно будетъ что я хочу сказать, на щ о жалкую, потому что Вы понимаете чего стоитъ, какой любви родина наша; понимаете потому что любите ее возвышенѣйшею въ свѣтѣ любовью, въ разливѣ своего неограниченнаго чувства Вы надѣтесь и ждете отъ насъ больше, чѣмъ мы можемъ сдѣлать для нашей родины. Не хочу называть лицъ другихъ, а укажу только на себя, на котораго Вы надѣтесь, якъ на передній волю.

За всѣ мои грѣхи я еще терпимъ Господомъ, конечно оттого что Онъ вѣченъ. Мы только нетерпѣливы, намъ надо по скорѣй выигривать время; наказывая и награждая, онъ одинъ не ограниченъ временемъ, непри-
нуждается имъ, онъ одинъ торопится своими опредѣленіями. Если Вамъ нравится эта мысль высокая—поблагодарите за нее святому Августину!

Я говорилъ Богъ милостивъ еще ко мнѣ. 1) въ докторѣ моемъ Козло-
вицкомъ я нашолъ необыкновенно простую и сострадательную душу: они мнѣ съ Богомъ помогутъ—вѣрю и надѣюсь.

А знаете сами, какъ мнѣ здоровье необходимо при моей мнитель-
ности, при моей энергіи. Дай Богъ! Помолитесь Вы за меня когда-ни-
будь: молитвы такихъ чистыхъ и свѣтлыхъ душъ, какъ Ваша, вѣрнѣй
достигнуть Верховной чистоты, Высочайшаго свѣта! 2) Въ сестрахъ сво-
ихъ нашолъ я великое преимущество надъ всѣми женщинами, коихъ зналъ,
встрѣчался и сближался съ ними до сихъ поръ. Въ нихъ граціознѣйшая
игра чувствъ строго-благодарныхъ со впечатлѣніями легкими, иногда
обманчивыми. Чтобы Вамъ не вдатся въ ложную вѣру моему чувству
увлекательному судите о нихъ по факту передъ Вашими глазами совер-
шившемуся: Тони наша не говорила Вамъ ничего.—Если думаете, что отъ
болѣзни, то я скажу что у нее нога болѣла, а не языкъ говорящій: если
Вамъ замѣчу что она весьма не глупа, то Вы мнѣ повѣрите она так-
же хорошо очень очень воспитана. Такъ вотъ же истинный подарокъ
Вамъ, душъ Вашей правдивой. Сестрѣ очень много стоитъ усилія заго-
ворить съ незнакомыми людьми, все ей кажется что она въ такомъ слу-
чаѣ лицемеритъ и лжетъ. Пусть это крайность но согласитесь, много
должно быть истины въ томъ человѣкѣ, который такъ мысля впалъ не-
много въ крайность. Не распространяюсь о сестрахъ болѣе, по пословицѣ:
сдастся возокъ на другій разокъ...

Какую жъ благодать Вы спрашиваете, нашолъ я въ близости къ столь,
допустимъ и превосходнымъ женщинамъ? Что я не такъ буду падохъ на
другихъ женщинъ, что я стану болѣе дорожить сердцемъ, что, словомъ,
буду разборчивѣй въ отношеніи къ слабому полу вообще, но сильному
очень надъ Вашимъ покорнымъ слугою. Не дай серцю потблю,
бо й самъ пойдеши въ неволю—начиталъ я въ своемъ сборникѣ.

И много, много еще есть такого, за что мнѣ должно благодарить Бога!
За Васъ также! Недаромъ учить наша пословица: не купи хаты, а
купи сусѣда.

По сравненію съ Исторіей Греческой образованности, конечно, тео-
рія Тарновскаго вѣрна, но мнѣ позвольте думать, что Геродотъ лучше
зналъ Греческій языкъ нежели знаетъ Кастомаровъ языкъ малороссій-
скій, я греческаго не знаю, за то малороссійскій чувствую, какъ то и могу
судить нѣсколько о писателяхъ на немъ, на нашемъ языкѣ. Кастомаровъ
гоняется за простотой, а ловитъ грубость и безвкусіе: прислушайтесь
къ простотѣ языка натуральной въ стихахъ Шевченка и тогда не сер-
дитесь пожалуста читая Кастомарова; и не столько благородства недо-
стаетъ слогу Кастомарова сколько вкуса: непріятное для слуха стеченіе въ

малоросійськомъ языкѣ дѣепричастій служить Кастомарову и облегченіемъ версификаціи и вмѣстѣ тонами для звукоподражаній; ищите теперь музыки и гармоніи въ особенности, ищите ее у Кулѣша и тогда удержите негодованіе Ваше на музыку въ слогѣ Кастомарова; у того гармонически мѣрная музыка, какъ походка его, которую и теперь живо вспоминаю, у Кастомарова нѣту въ походкѣ такта, нѣту и въ слогѣ его малоросійськомъ, Кулѣшъ сыплетъ слова въ чудныхъ періодахъ и тоны его языка невольно мнѣ напоминаютъ, звонкій стукъ каменьева въ быстромъ ручьѣ,—Кулѣшу писать Исторію, какъ Вы себѣ хотите. И если на Кастомарова можете дѣйствовать скольконибудь, не ободряйте его въ этой мысли, а пишите объ ней Кулѣшу, за котораго я ручаюсь, что голосъ Вашъ имъ услышанъ будетъ. Я прежде думаю дѣло отнести на руки Бѣлозерскаго, но мы ничего еще не знаемъ о его дарованіяхъ къ Исторіи, хотя цѣломудренная и прекрасная простота языка у него сохранились бы также какъ и у Кулѣша если не больше. О братѣ моемъ Василѣ Вы говорите такъ много, что онъ рѣшился благодарить Васъ письмомъ, надѣюсь Вы не обидите его не захотите оставивъ его безъ отвѣта. Здѣсь кстати провести маленькую паралель между имъ и мной чтобы Вы судили до какой степени можете угадывать людей. Вашъ лестный отзывъ о насъ обоихъ я сказалъ бы справедливъ, если бъ онъ не былъ такъ лестенъ: но Василій неуступчивѣе, рѣшительнѣй и непріимчивѣе меня; оба мы не постоянны, и братъ смѣется иногда надъ тѣмъ, надъ чѣмъ я не смѣюсь, хотя нельзя сказать напротивъ, чтобы я надъ чѣмъ онъ не смѣется, смѣялся... Братъ находчивѣе меня и дѣятельнѣе; и еще бы можно наговорить разныхъ разностей объ насъ обоихъ, но во-первыхъ времени не имѣю или говоря пословицей—(я все рѣжу пословицами) такъ багато дѣла, что ажъ голова бѣла... во-вторыхъ, хто мовчить, той двохъ навчить, а хто говоритъ, той договорится; въ третьихъ, хто хоче сокоче, а хто кудкудаче; въ четвертыхъ, хто п'є тому наливайте, а хто не п'є—тому уй не давайте. Впрочемъ скажу нѣчто еще: у брата большаго характера, и самостоятельности, чѣмъ у меня.

О Васи́лѣ́ Мих. Бѣлозерскомъ Вы пишете такъ какъ онъ заслуживаетъ, т. е. болѣе чѣмъ даже съ почтеніемъ и любовію—съ идолопоклонствомъ! Дѣйствительно это сердце удивительное! Ангельскій миръ въ душѣ, усладительный разговоръ—пылкій, любвеобильный, умный; образъ жизни чистый и правильный въ высокой степени, поэтическое увлеченіе съ дѣятельностью строго-практическою, расторопною и непрерывною—и надъ этимъ всѣмъ—пламенная любовь къ Христу! Сколько въ немъ соединилось всего добраго: безъ благодати Христовой черезъ Св. Духа не сохранилась бы такъ прекрасно эта личность! Онъ для нашего кружка то что хлоръ въ спертomъ и тѣнномъ воздухѣ, въ которомъ однако же люди живутъ, ибо въ немъ всегда хоть малою долей кислородъ пребываетъ. Вотъ что для насъ Вася! Слава Богу, избравшему его для насъ путеводною звѣздой къ Виселему!... Жаль только, что нашъ ангелоподобный Вася задумалъ себѣ много въ одно и тоже время плановъ. Меньше всего я могу упрекать его въ этомъ, но кто столько желаетъ ему успѣховъ, плодовъ созрѣлыхъ и дѣла, какъ не я, наученный имъ же стремиться къ цѣлямъ высокимъ мимо всего задерживающаго трудные пути нашего развитія; кто научилъ меня жить тихо, честно, вести себя благоразумно, держать хорошо? Вас. Мих. Бѣлозерскій! Вотъ мнѣ и можно говорить про него—все что прійдетъ въ голову—никто не подумаетъ что я встаю изъ недоброжелательства: надо быть ч... знаетъ какъ неблагодарнымъ чтобы и ему зложелать!

Козловицкій съ удовольствіемъ вспоминаетъ старшую сестрицу Александра Александровича¹! Э! зъ тихого все лихо встает! Въ послѣднее свиданіе Саша мнѣ показался довольно некрасивымъ; докторъ замѣтилъ тоже, но сестрицу Александра Алекс. находитъ весьма красивою и милою. Онъ хорошо помнитъ, что ее зовутъ Анютой, помнитъ домъ почтеннаго Ивана Ивановича² въ стилѣ готическомъ, прудъ въ саду: все это живо въ его воображеніи, это онъ старается въ памяти удерживать какъ на землѣ своихъ паціентовъ. Козловицкій о Вашей сестрицѣ Николай Ивановичъ—восмильтней говоритъ какъ о восьмомъ чудѣ. Дай Богъ чтобы здорово было это милое созданіе: мнѣ въ чужѣ пріятно было слышать что говорилъ о ея дарованіяхъ докторъ. Онъ кланяется Вамъ и всему семейству Вашему. Хотѣлось написать Вамъ что нибудь о моихъ пословицахъ, да усталъ уже самъ и боюсь утомить Васъ продолженіемъ письма.

Предданныйшій Вамъ

Афанас. Марковичъ.

Приписка на звороті 3 арк.: Въ моемъ письмѣ столько многоглагольства, что и Саша³ долженъ имъ удовольнитися. Совсѣмъ другое впрочемъ слѣдуетъ мнѣ писать къ нему, но я откладываю свою жалобу до нашего свиданія въ Кіевѣ. Тяжба о стихѣ жизнью пользуйся живущій. Саша понимаетъ его или язычникъ Грекъ или какъ лихой кавалеристъ съ усами—ухарь что называется.

4. Першій лист Катерини Керстен.

1846. 22 октября. Гайворонщина.

Что за предубѣжденіе у тебя, Афанасій, противъ меня? Почему ты всегда больше расположенъ предполагать во мнѣ дурное, а не хорошее? Я написала, что думаю оставить чтеніе и музыку для того, чтобъ посвящать больше времени дѣтямъ, а ты сейчасъ заключилъ изъ этого, что я хочу погасить въ себѣ послѣднюю искру ума и теплоты душевной, и принятыся за исполненіе своего долга съ видомъ угнетенной жертвы, безъ любви, съ отвращеніемъ, единственно для того, чтобъ свѣтъ сказалъ: „какое примѣрное великодушіе, какое благородное самопожертвованіе!“ Нечего сказать, прекрасное исполненіе долга! Такъ вотъ какіе низкіе чувства способенъ ты предполагать во мнѣ!! Спасибо тебѣ! Истинно по-братски!

Но ты очень ошибаешься, думая такъ черно обо мнѣ. Нѣтъ! не лицемерно сбиралась я исполнять свой долгъ; а хотѣла отдаться, съ любовью, всѣмъ моимъ существомъ, дѣтямъ.

Однако жъ, благодаря отчасти собственнымъ размышленіямъ, отчасти твоимъ совѣтамъ, въ которыхъ было много и правды, много такого, что далеко запало мнѣ въ душу, я рѣшилась не оставлять моихъ прежнихъ занятій. Я теперь почти увѣрилась, что они не помѣшаютъ моимъ обязанностямъ въ отношеніи къ дѣтямъ; что же касается до моихъ хозяйственныхъ обязанностей, то совѣсть не станетъ упрекать меня, если я не выполню ихъ съ подобающею исправностію; а, кажется, что изъ меня не выйдетъ порядочной хозяйки, сколько не бейсь.

Еще одно несправедливое предположеніе: ты пишешь, что я хотѣла съ смѣшнымъ самоотверженіемъ закрыть, или очерствить свою душу. Не правда; никогда не хотѣла. Оставя чтеніе, я перестала бы образовываться, поглупѣла бы, можетъ быть, не могла бы слѣдить за литературой, поотстала бы въ своихъ сужденіяхъ; но искра святой поэзіи, которая дается

¹ Навроцького. ² Батько Гулака. ³ О. Навроцький.

намъ, или многимъ изъ насъ, при рожденіи, искра, подъ которою я разумѣю способность находить поэзію вокругъ себя и упиваться ея благоуханіемъ,—эта искра не покинула бы меня! Оставя музыку, я потеряла бы небольшую бѣглость, пріобрѣтенную мною терпѣливыми трудами, бѣтала бы въ механикѣ; но понимать и чувствовать искусство я не могла бы перестать; а любила бы его больше, чѣмъ теперь. Тогда, можетъ быть, въ продолженіи нѣсколькихъ мѣсяцевъ, я не слышала бы ни одного музыкальнаго тона; но за-то съ какимъ наслажденіемъ прослушивала бы каждую пѣсню удачно-исполненную. Какія сладкія, очистительныя, освѣжающія душу слезы полились бы изъ глазъ при первомъ, долетѣвшемъ до слуха звукѣ!

Я прочла статью О литературной взаимности между племенами и нарѣчіями славянскими¹, и вполне согласна съ нею. Съ такою дѣльною и основательною статьею нельзя не согласиться. Я не нашла въ ней ни одного мѣста, противъ котораго могла бы поспорить. Какъ жаль, что горячность нѣкоторыхъ энтузіастовъ мѣшаетъ имъ хладнокровнымъ обсужденіемъ постигнуть ея настоящій смыслъ!..

Коларъ въ одномъ мѣстѣ говоритъ, что всякій невысоко-ученый Славянинъ долженъ знать четыре нынѣшнія образованнѣйшія нарѣчія, на которыхъ пишутся и печатаются книги: русское, польское, иллирійское и чехо-словацкое; а Славянинъ ученый, филологъ и историкъ по-званію долженъ знать всѣ славянскія нарѣчія безъ исключенія, живыя и умершія, и нарѣчія, какъ-то: малороссійское—въ русскомъ; кроатское, виндское, болгарское—въ иллирійскомъ, лузацкое—въ польскомъ. Очень понятно, что филологу и историку необходимо знать поднарѣчія; но не понятно, что нѣкоторые мечтатели хотятъ изъ поднарѣчія сдѣлать языкъ, сію лясъ выражать на поднарѣчій всѣ отвлеченныя идеи и мысли, не замѣчая, что ихъ усиліе смѣшно и не ведетъ ни къ чему дѣльному! Въ другомъ мѣстѣ Коларъ говоритъ, что взаимность не состоитъ въ политическомъ соединеніи всѣхъ Славянъ; въ какихъ-либо демагогическихъ проискахъ, или революціонныхъ возмущеніяхъ противъ правительствъ и государей, откуда проистекаетъ только замѣшательство и несчастіе, и проповѣдуетъ любовь къ нашему народу и языку, но вмѣстѣ и вѣрность, покорность къ государямъ, хотя бъ они были и изъ другого народа. Нѣкоторые поэты, изъ грубой непросвѣщенной черни, не внимая Колару, воображаютъ, что дѣйствуютъ истинно въ духѣ славянизма, сравнивая въ своихъ стихахъ императрицу съ стрекозою, и любятъ въ пошломъ самодовольствіи своими остротами². Впрочемъ, это неудивительно; но удивительно то, что люди образованные, и, притомъ, не лишенные отъ природы эстетическаго чувства, восхищаются этими безвкусными, уродливыми, анти-изысканными произведеніями!!

Есть много мѣстъ въ статьѣ Колара, которые понравились мнѣ, но исчисленіе ихъ заняло бы слишкомъ много времени, мѣста,—слѣдовательно невозможно.

У насъ носится слухъ, что въ Кіевскомъ университетѣ былъ какой-то бунтъ и что три, или четыре студента посажены въ крѣпость. Какого рода этотъ бунтъ—неизвѣстно. Напиши въ какой степени этотъ слухъ справедливъ. Говорятъ, что и Шевченко также сидитъ за что-то въ крѣпости³.

31 октября. Merci, grand merci, за Повѣсть объ Украинскомъ

¹ Переклад статті Колара в „Отеч. Записках“, 1840 р., № 1.

² Натяк на сатиру Шевченка в „Сні“.

³ Нам невідомі факти, що дали привід для цієї чутки.

народъ¹. Эта книжечка будетъ дорогою мнѣ и по внутреннему своему достоинству, и потому-что она твой подарокъ.

Я много предубѣждена въ пользу исторіи Кулѣша и напередъ увѣрена, что прочту её съ большимъ удовольствіемъ. Ты говоришь, что, прочитавши эту исторію, я лучше пойму стремленія и интересы образованныхъ малороссовъ. Очень хотѣлось бы узнать и понять въ чемъ именно состоятъ эти стремленія и интересы. Не знаю, достанетъ ли у меня толку, чтобы понять.

Съ величайшимъ вниманіемъ буду прислушиваться къ сужденіямъ и впечатленіямъ, какіе произведетъ исторія на гайворонскую публику и постараюсь передать ихъ съ точностію тебѣ.

Ты очень дурно дѣлаешь, что развлекаешься. Надѣяться на Бога хорошо, но только надо помнить притомъ пословицу: береженого и Богъ бережетъ.

Записки бѣдной Ольги потеряны навсегда. Она ихъ увезла съ собою.

Ты просишь меня записывать слова и прислать тебѣ. Да развѣ я могу это сдѣлать? Я не имѣю никакихъ сношеній съ чернымъ классомъ, кромѣ прислуги, которая говоритъ по-русски. Когда было еще тепло, я часто, гуляя, пыталась заводить разговоръ съ нашими крестьянками, да и то не добилась ничего. Теперь же, не выходя нигуда изъ комнатъ, я совершенно удалена отъ простолюдиновъ, и не имѣю никакой возможности дѣлать замѣтки, при всемъ моемъ желаніи прислужиться тебѣ. Однако жъ я посылаю тебѣ 4 загадки и нѣсколько словъ, записанныхъ мною лѣтомъ. Можетъ быть онѣ тебѣ извѣстны.

Ты, вѣрно, считаешь меня очень тщеславною, разсыпаясь въ похвалахъ моему письму, о которомъ я давно уже забыла. Впрочемъ, меня не удивляетъ то, что ты предполагаешь во мнѣ ненасытимую жажду лести. Ты мнѣ приписываешь вѣдь всѣ возможные дурныя качества. Это происходитъ отъ врожденной симпатіи ко мнѣ. Но мнѣ гораздо пріятнѣе было бы, еслибъ ты, вмѣсто преувеличенныхъ и не заслуженныхъ похвалъ, указалъ бы мнѣ ошибки, находящіяся въ моемъ письмѣ. За это я была бы тебѣ благодарна.

Твое послѣднее письмо ужасно отрывочно и безтолково. Я извиняю тебя, потому-что ты теперь очень занятъ. Но когда экзаменъ кончится, я сдѣлаюсь взыскательнѣе и буду просить тебя писать яснѣе. Я скажу тогда твои собственныя слова: не-уже-ли я не стою труда?

О чемъ попросить отъ тебя Ефима? Ты не дописалъ.

Читалъ ли ты въ Отеч. Зап. за сентябрь мѣсяцъ повѣсть Жоржа Занда Проклятое болото? Если не читалъ, то прочти. Немногіе поймутъ всю прелесть и всю поэзію этой идилліи!

У насъ есть теперь гувернантка, которую папа договорилъ для Фроси; она будетъ также учить по-французски Лизу; по-русски же я просила папеньку позволить заниматься ею мнѣ. Я хочу передать своей сестрѣ сама свои немногія познанія.

Не показывай, пожалуйста, мои письма своимъ товарищамъ. На что это похоже? Прощай.

Е. К.

5. Другой лист Катерины Керстен.

1846. 25 Ноября. Гайворонщина.

Не знаю вѣрно ли переведена статья Колара на русскій языкъ; мнѣ извѣстно очень хорошо только то, что я нисколько не измѣнила и не переиначила её въ своемъ письмѣ, а сдѣлала изъ нее двѣ выписки слово

¹ Книжка П. О. Кулѣша вышла в 1846 р. в Петербургѣ.

въ слово, о чемъ невѣрующіе могутъ справиться въ 1 книжкѣ Отеч. Зап. 1840 года.

„Чтобы назвать голову Шевченка мечтательною значитъ признаться, что не знаемъ и не понимаемъ словъ: вдохновеніе и патріотизмъ“.

Во первыхъ: я понимаю слова: вдохновеніе и патріотизмъ, только можетъ быть, нѣсколько по-своему. На примѣръ: подъ патріотизмомъ я разумѣю любовь къ цѣлому народу и государству, а не къ одной какой-нибудь губерніи. Подъ словомъ же вдохновеніе, я думаю, что подразумеваю то же самое, что и всѣ.

Во-вторыхъ; я не называла Шевченку мечтателемъ, а почтила этимъ эпитетомъ (вовсѣ-неоскорбительнымъ для всѣхъ, исключая моихъ милыхъ братцовъ, Марковичей) тѣхъ особъ, которые хотятъ изъ малороссійскаго поднарѣчія, не имѣющаго даже и не могущаго имѣть грамматику, сдѣлать языкъ, и, которые, бросая русскій, уже образованный языкъ, начинаютъ писать по малороссійски. Если малороссійское нарѣчіе и составляетъ середину между восточными и западными славянскими нарѣчіями, то изъ этого еще не слѣдуетъ, что на немъ можно писать всѣ, начиная отъ простаго письма до ученой диссертации. Всѣ, сказанное мною объ этомъ въ моемъ прошломъ письмѣ, не могло относиться къ Шевченкѣ. Онъ пишетъ на малороссійскомъ нарѣчій по необходимости, потому что не силенъ въ русскомъ. Мои же слова относились къ тѣмъ лицамъ, которые знаютъ прекрасно русскій языкъ, принадлежатъ къ такому сословію, гдѣ принятъ русскій языкъ, и которые выражали всегда свои идеи по-русски, но, вдругъ, отъ какого-то патріотизма, признали русскій языкъ для себя негоднымъ и начали писать по малороссійски. Ты говоришь, что я не понимаю и не въ состояніи никогда понять тѣхъ, кого называю мечтателями. Мои слова относились къ одному тебѣ. Значитъ, я не въ силахъ понимать тебя! А!.. Это дѣло возможное, и мнѣ нѣчего тутъ обижаться! Отступаю передъ твоєю громадною личностію и чувствую, что моему тупоумію никогда не понять твою геніальность и глубокомысліе!

Я не имѣла никакого предчувствія, когда просила тебя не показывать никому моихъ писемъ, и ты очень ошибаешься, думая, что насмѣшки твоихъ товарищей могутъ раздосадовать меня. Можно быть еще не совсѣмъ глупымъ и принадлежать къ разнымъ партіямъ. Всякій имѣетъ свой образъ мыслей, и досадовать на то, что другіе думаютъ не такъ, какъ мы, было бы величайшей нелѣпостію. Я не причасна ей. Но довольно.

Полемика не должна и не можетъ, какъ мнѣ кажется, посорить насъ и потому я скажу тебѣ теперь нѣсколько словъ о всѣхъ насъ. Вчера былъ день моего ангела и я провела его очень скучно. Этотъ день ознаменовался только тѣмъ, что я по-утру получила вмѣсто поздравленія твое милое письмецо. Папа и дѣти здоровы.

Кланяйся отъ меня Машѣ и ея мамѣ и скажи ей, что я ожидаю ихъ къ Рождеству.

Прощай, славянофилъ! Будь немножко по хладнокровнѣе.

Е. К.

6. Третій лист Катерины Керстен.

1846. 15 Декабря. Гайворонщина.

Прежде всего, позволь поздравить тебя, Афанасій, съ благополучнымъ окончаніемъ одной половины твоего экзамена и пожелать, чтобы ты выдержалъ его до конца какъ нельзя лучше.

У насъ никто не читалъ исторіи Кулѣша, исключая меня. Если ты хочешь знать мое мнѣніе, то я скажу, что замѣтила въ ней присутствіе демократическаго духа, просвѣчивающаго на многихъ страницахъ. Слово

esclave, кажется, очень неприятно отзывается въ ушахъ автора. Впрочемъ, я не смѣю утверждать это; можетъ быть мнѣ только такъ показалось.

Откладываю споръ о патріотизмѣ до другого времени; во-первыхъ потому-что пришлось бы слишкомъ много писать, повторяя мнѣніе, нѣсколько разъ уже высказанное, что было бы для тебя довольно скучно читать, особенно теперь, при недостаткѣ свободнаго времени; во-вторыхъ потому-что, по словамъ Венедикта, ты собираешься на праздники къ намъ; слѣдовательно можно будетъ много кой-чего рассказать.

Скажи, пожалуйста, къ чему ты въ послѣднемъ твоемъ письмѣ, въ подтвержденіе каждаго своего убѣжденія выставляешь папу? Ужъ не думаешь ли ты заслоняться отъ моихъ возраженій его авторитетомъ? Полно, это отзывается безсиліемъ. Притомъ же призваніе на помощь этого авторитета совершенно бесполезно. Родители имѣютъ право на покорность своихъ дѣтей во всѣхъ отношеніяхъ, кромѣ свободы мысли и вольности убѣжденій. Въ нашъ просвѣщенный вѣкъ никто не въ силахъ наложить амбарго на мысль.

Папѣ вовсе не такой отчаянный патріотъ какимъ ты его воображаешь; но если бы онъ и раздѣлялъ вполнѣ твои мнѣнія, если бъ онъ и сказалъ мнѣ вмѣстѣ съ тобою: „мы называемъ патріотизмомъ не любовь къ одной губерніи, а любовь къ цѣлому краю, нѣкогда свободному, къ цѣлому народу, нѣкогда самостоятельному и славному“, то я и тогда, не запинаясь, отвѣчала бы: развѣ можно сказать, что горсть людей, управлявшихся нѣкоторое время олигархіею, была самостоятельнымъ народомъ?

Я люблю Украину, потому что выросла въ ней и связана съ нею святыми воспоминаніями; люблю ея быть, потому-что въ немъ есть много поэзіи; люблю ея нарѣчіе, *jargon du peuple*, къ которому изъ дѣтства прислушалось мое ухо; люблю ея грустныя, глубоко-музыкальныя пѣсни, отъ которыхъ вѣетъ чѣмъ-то обоятельно-роднымъ моему сердцу; но эта любовь къ Малороссіи не ослѣпляетъ меня до такой степени, чтобъ я могла назвать ея прошлую случайную, ефемерную жизнь, жизнью самостоятельную.

Венедиктъ у насъ, и, кажется, проживетъ довольно долго.

Какая странная манера у тебя просить, присоединяя къ прозвѣ угрозу. Мнѣ не большого труда стоило дать прочесть книгу Ефиму, но если бы ты попросилъ меня сдѣлать что нибудь по-важнѣе, то я исполнила бы съ удовольствіемъ прозвбу во имя дружбы, во имя же угрозы—никогда!

Папѣ и дѣти здоровы и тебѣ кланяются.

До свиданія!

Е. фонъ-Кирхъштейнъ.

Р. S. Венедиктъ проситъ тебя прислать ему сюда его флейту.
